

Sultanın İsimsiz Kahramanları

Doç. Dr. Mustafa Kaçar

12 Aralık 2007

http://www.obarsiv.com/e_voyvoda_0708.html

OSMANLI BANKASI
ARŞİV VE ARAŞTIRMA
MERKEZİ

Garanti Bankası kuruluşudur

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde yapılan konuşma metni, araştırmacıların kişisel kullanımları için web sayfamıza konulmaktadır. Bu konuşma metinleri, ticari amaçlarla çoğaltılıp dağıtılamaz veya Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin izni olmaksızın başka kurumlara ait web sitelerinde veya veritabanlarında yer alamaz.

“Sultanın İsimsiz Kahramanları”

Osmanlı hizmetindeki mühtedi Avrupalılar

Mustafa Kaçar

Din değiştirerek Osmanlı uyruğuna geçmiş olan yabancıların Osmanlı devleti hizmetinde bilim, kültür ve teknik sahalarında gerçekleştirdikleri faaliyetleri, bunların Osmanlı kültür ve bilim hayatına katkıları konusundaki araştırmalar yok denecek kadar azdır. Konuşmamızın ana hedefi, bu bahsedilen problematik çerçevesinde 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı hizmetinde bulunan bir Avrupalı örneğinden yola çıkarak, meselenin küçük bir kesitini sunmaktır. Zira mühtediler meselesi gerçekten Osmanlı tarihinin belki de en az bilinen yönünü oluşturur. Dolayısıyla bu konuda söyleyeceklerimiz bir durum tespiti yapmaktan ibaret olacaktır. Ancak araştırmalarımız bir mühtedinin biyografisinin ötesinde, dönemin bilim ve kültür muhitinde Avrupalılar, mühtediler ve Müslüman zevat arasındaki ilişkiler, bilim ve sanayi konusundaki yaklaşımlar, dönemin eğilimleri, gelişme konusundaki hamlelerin karşısındaki engeller ve idarecilerin tutumlarını irdelleyerek Osmanlı'nın (olumlu-olumsuz) tavırlarının geçmişteki yansımalarını da gözlemleme imkanını vermektedir.

Burada ele alacağımız şahsiyet hakkında Osmanlıdaki bütün diğer Avrupalı mühtediler gibi çok az şey bilinmektedir. Konumuza girmeden önce Osmanlılarda ihtida geleneği hakkında kısa bilgiler vermek, seçmiş olduğumuz örneğin niçin özel bir öneme sahip olduğunu açıklamamıza yardımcı olacaktır kanaatindeyim.

Arapça bir kelime olan “ihtida” hidayete erme, İslam dinini kabul etme anlamlarına gelmektedir. Dinini değiştirip Müslüman olan kişiye de “mühtedi” denilmektedir. Bir insanın dinini değiştirmesini etkileyen sebepler tarih boyunca her toplumda olduğu gibi Osmanlılarda da zamana ve mekana göre değişiklik arzeder. İhtida hareketlerini etkileyen faktörler değişkenlik gösterebilir ise de genel olarak bunlar ekonomik, siyasî ve dini faktörlere irca edilebilir.

Osmanlı imparatorluğunda kuruluşla beraber Anadolu’da başlayan ihtida hareketi Balkanlar’da da devam etmiştir. Özellikle Balkanların batısına gidildikçe Bosna, Arnavutluk gibi buradaki Müslüman ahalinin önemli bir kısmı ihtida etmiş olan gayr-i Müslimler olduğu görülür. Balkanlarda ilk defa iki farklı kültür ve din bir arada yaşamak durumunda kalmış ve artan ilişkiler sonucunda ekonomik ve sosyal faktörlere bağlı olarak sok sayıda ihtida olayı gerçekleşmiştir. Bireysel bazda gerçekleşen bu ihtidalar dışında bir tek Boşnaklar kitle olarak Müslümanlığı seçmişlerdir.

İhtida hareketlerinin sayı itibariyle büyük yoğunluklara ulaşmasının uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmiş olduğu asla unutulmamalıdır. 600 yıllık Osmanlı tarihinin her döneminde ihtida vakalarına rastlamak mümkündür. Ancak bu vakalar yüzyıllara göre kendine has özellikler arz eder. Mesela 16. yüzyılda akrabalık ilişkileri büyük bir rol oynarken, 17. yüzyılda esareten kurtulma, mesleğini icra etme ve iş imkanı bulma gibi faktörler ön plana çıkmıştır. 18. yüzyıl başlarında ise mahiyet değiştiren ihtida hareketleri, özellikle Batı Avrupa ülkelerinden askeri simaları Osmanlı topraklarına celp etmiştir.

Osmanlıların tarihi boyunca Avrupa ile sürekli alışveriş içinde olduğu artık herkesçe kabul edilen bir husustur. Ondokuzuncu asra kadar da Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin temelinde hep harp teknolojisinin teknikleri ve sanayinin transferi yatmıştır. Osmanlıların ateşli silahlar teknolojisini elde etme yolları, başta topçuluk ve diğer ateşli silahlarda olmak üzere, ya savaş ganimeti olarak veya satın alınarak elde edilen silahların, bir müddet sonra aynı tarzda Osmanlılar tarafından büyük miktarlarda imal edilmesi şeklinde gelişmiştir. Diğer taraftan, harp sanayisinde Avrupa’dan gelen uzmanlar; ilk dönemlerde Hristiyan Bosnalı ve Sırlar daha sonraları Avrupa’nın uzak bölgelerinden gelen İtalyan ve Alman uzmanlar ve ileri tarihlerde sayıları artan Fransız, İngiliz ve Hollandalı (Flemenk) teknisyenler Osmanlı hizmetine girmiştir. Bütün bunların yanında Saray’da "Taife-i Efrençiyân" adında bir de teknisyen sınıfı bulunmaktadır. İleri teknolojinin tatbikatında çeşitli askerî ve sivil projelerde

Osmanlılara hizmet eden, Avrupalı oldukları anlaşılan teknisyenlerin kimlikleri hakkında geniş bilgi bulmak zordur¹. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’da harp sanayisinin tamamen Avrupalı elemanlar vasıtasıyla idare edildiği de düşünülmemelidir. Osmanlı, yabancı teknik elemanlar yanında kendi elemanlarının yetişmesine dikkat etmiştir. Teknik eleman kullanma sıkça karşılaşılan bir durum olmakla beraber onsekizinci asrın başlarına kadar askerî danışman niteliğinde bir yabancıyı Osmanlı ordusunda istihdam edilmediği görülmektedir.

Osmanlıda Avrupalı uzmanların istihdamı konusundaki en erken teşebbüs olarak 1716’da Osmanlı ordusunda yeni bir eğitim formasyonu projesini hazırlayan Fransız subaylarından Rocherfort’u görmekteyiz. Yine aynı dönemde İstanbul’da tulumba teşkilatını kuran ve müslüman olup, Gerçek Davud ismini alan David adlı diğer bir Fransız sayabiliriz².

1721 senesinde Fransa’ya giden Osmanlı elçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi, hayran kaldığı Avrupa’daki günlük hayatı ve Osmanlıda bulunmayan gelişmeleri Osmanlı sarayına ve devlet adamlarına aktarırken, Avrupa nizamı ve Avrupa’nın yönetim tarzı, İbrahim Müteferrika tarafından tanıtılmıştır. İbrahim Müteferrika, kendi matbaasında 1731’de bastığı *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmü’l-Ümem* adlı telif eserinde Avrupa düşünce sistemlerini açıklarken, aynı zamanda Avrupa ordularının Osmanlıya galip gelmesinin sebeplerini de sorgulayarak ortaya koymaya çalışmıştır. Yeni padişah I. Mahmud’a takdim edilen kitabın hedefi, Batı karşısında Osmanlı’nın yeniden güçlenmesinin yollarını göstermektir. Aynı zamanda bu kitabında, Müteferrika medeniyetleri izah ederken, Osmanlı literatüründe ilk defa şehirleşme manası dışında farklı kültürleri kastederek "medeniyet-i beşeriye" tabirini kullanmıştır³.

Yine bu devirde, Avrupa’nın ihracatını yasakladığı harp malzemelerinin tedariki için ve imalat kalitesinin yükseltilmesi için tedbirler alındığı görülmektedir. Orduda Avrupalı subay istihdamı gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Avrupalılar, asırlardır gıpta ve hayranlıkla baktıkları

¹ Rhoads Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul 1995, 7-19.

² Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, 31-32; Mourad Wahba, "Influences of Occidental Ideologies on the Ottoman Empire", *Economie et Sociétés dans L’Empire Ottoman (Fin du XVIIIe-Début du XXe siècle)*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont et Paul Dumont, Paris 1983, 167.

³ İbrahim Müteferrika, *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmü’l-Ümem*, Daru’t-tabaatü’l-Amire, 1142/1731, 2b, ayrıca bk. İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usüller*, Milli Eğitim Bakanlığı yay., Türk Klasikleri nr. 32, İstanbul 1990, 114 s; Niyazi Berkes, *a.g.e.*, 42.

Osmanlı idaresini⁴ daha önce kaydettiğimiz gibi artık zayıf görmeye bu asırda başlamışlardır. Asrın sonlarına doğru, Avrupalı uzmanların da etkisiyle, daha çok kendi bünyesine uygun ama klasik eğitim müessesesi olan medreselerden farklı bir tarzda eğitim veren müesseselerin kurulması, yenileşme sürecinin en önemli merhalesini oluşturmuştur.

Osmanlılar onsekizinci asra Edirne Vakası'yla⁵ girmiş ve 1703 yılında Saltanat değişikliğiyle Sultan II. Mustafa'nın (vefatı 1704) yerine Sultan III. Ahmed, Osmanlı tahtına oturmuştur. Gerek İmparatorluk sınırları içerisindeki huzursuzluklar, gerekse Batı'da Avrupa'da hem-hudud komşuları olan Rusya ve Avusturya, Doğu'da İran tarafından yapılan tecavüzlerin olduğu bir dönemde iki büyük cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Bu savaşlarda her ne kadar eski devirlerdeki ihtişamlı zaferlere ulaşamıyorsa da, Osmanlı ordularının düşmanları karşısındaki mağlubiyetleri mahduttu ve çoğu zaman galip gelmekteydi: 1699 Karlofça antlaşmasıyla elinden çıkan Azak Kalesi ve Mora Adası gibi mühim toprakları, asrın başlarında Ruslardan ve Venediklilerden geri almışlardı. 1711-12 Purut zaferi Ruslara karşı kazanılmış mühim bir galibiyet idi. Fakat Osmanlı ordularının mağlubiyetleri daha ziyade ehliyetsiz kumandanların taktik hatalarından kaynaklandığı bir değerlendirme olarak kabul edilecek olursa muvaffakiyetsizliklerin sebebi devletin zayıflığında değil savaş taktiklerinin kötü olmasında aranmalıdır. 1784'te Duc de Luxembourg'un, Osmanlı askerî teşkilatlanmasına dair vermiş olduğu reform planında Osmanlı askerinin Avrupalılar tarafından eğitilmesi teklifine karşı olduğunu belirten Tarihçi Ahmed Vasıf Efendi, Avrupa ordularının silah ve teçhizat bakımından daha önceleri de Osmanlılardan kuvvetli olduğunu, ancak Osmanlıların daima Avrupa ordularından daha üstün olduğunu söylemiştir⁶.

Osmanlıda belki de en meşhur mühtedi komutan, Fransız General Claude Alexandre de Bonneval'dir (1675-1747). Osmanlıların Humbaracı Ahmed Paşa olarak tanıdıkları Comte de Bonneval⁷, daha çok askerlik ve harp sanatındaki başarılarıyla şöhret kazanmıştır. Osmanlı

⁴ Luici Ferdinando Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Kısım II, Amsterdam 1732, tıpkı basım Graz Austria 1972, 33; Türkçesi için bk. M. Kaymakam Nazmi, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, Ankara 1934, 165.

⁵ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 29-46.

⁶ Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Asâr ve Hakayikü'l-Ahbâr*, haz. Müctebe İlgürel, İstanbul 1978, 147.

⁷ Claude-Alexandre Comte de Bonneval, Fransa'nın Limousin şehrinde 14 Temmuz 1675'te doğmuştur. Önce bir cizvit okuluna devam etmiş, babası öldükten sonra, akrabası olan Mareşal Tourvill tarafından daha 12 yaşında iken Fransız donanmasına nefer olarak verilmiş, 1688 tarihinde deniz teğmenliğine terfi etmiştir. Daha sonra Mareşal Tourville kumandasındaki Fransız filosunda, Dieppe, de la Hogue, Cadix savaşlarına katılmış ve gösterdiği kahramanlıklar onun şöhretini arttırmıştır. Bir şeref meselesinden dolayı donanmadan ayrılarak 1698'de karacı olmuştur. 1701'de piyade alay kumandanı olarak Mareşal Catinat'nın maiyetinde İtalya savaşlarına katılmıştır. 1706'da Fransa ordusundan ayrılarak, önce Venedik daha sonra İtalya'ya sığınmıştır. Fransa'ya karşı savaşmak maksadıyla Avusturya ordusuna geçen ve Prens Euqène'nin idaresi altında bulunan orduda vazife almıştır. Provence ve Dauphnu

tarihinde, modern savaş tekniklerinin kullanılması ve askerî sahada Batı'da gelişen yeniliklerin uygulanmasındaki başarılarıyla önemli bir yere sahip olmuştur.

1729 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Bonneval, önce Belgrad'da daha sonra Gümülcine'de ikamete memur edilmiş, bu arada İslâmiyeti kabul ederek Ahmed ismini almıştır. Bonneval Ahmed Gümülcine'de iken Sultan Birinci Mahmud'a iki istida göndererek durumunu izah etmiş ve Osmanlı Devleti adına vazife almak istediğini belirtmiştir. Osmanlı diplomatik kaidelerine uygun olarak hazırlanan ve Bende Ahmed Bonneval olarak imzalanmış ve **Din-i İslâmdır 'atâ'-ı muta'al- ulu ni'met sana Ahmed Bonneval 1143** şeklinde mühürlemiştir

21 Ekim 1731 tarihinde Sadrazam olan Topal Osman Paşa, Osmanlı ordusunda modern savaş tekniklerini uygulamak üzere yapmak istediği ıslahat hareketinde Bonneval Ahmed (Paşa)den istifade etmek için onu İstanbul'a çağırmıştır.

Resim 1 Osmanlı Kıyafetiyle Bonneval Ahmet Paşa

harplerinde Fransızlara karşı döğüşmüştür. Kuzey İtalya (1709) ve Flandre (1710-12) savaşlarında bulunmuştur. İmparator VI. Charles başarılarından dolayı kendisini genelkurmay heyetinde görevlendirmiştir. 5 Ağustos 1716'da Varadin (Peterwarden) muharebesinde Avusturya kuvvetlerinden bir kısmının kumandanı olarak Osmanlılara karşı savaşmış ve bu savaş sonunda mareşalliğe yükseltilmiştir. Fakat daha sonra Euqène ile arası açıldığı için bütün rütbeleri geri alınarak beş yıl hapse mahkûm edilmiştir. Affedilince tekrar Venedik'e geçen Bonneval burada bir yıl kaldıktan sonra 1729 yılında mülteci olarak Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. (*Biographie Universelle*, Paris 1812, c. V, s. 153-136; Meydan Larousse, c. I, s.179).

Bonneval Ahmed Paşa'nın emri altındaki Müslüman olmuş diğer üç Fransız subay ile birlikte Bosna eyaletinden getirtilen üç yüz kişinin, İstanbul'da Üsküdar Doğancılar semtindeki Ayazma Sarayı'nda⁸ yeniden inşa edilen bir kışlada, teorik ve daha çok pratik olarak savaşa hazırlanmasına çalışılmıştır. Böylece potansiyel olarak asker olma kabiliyeti taşıyan gençler buldukları bölgeden ayrılarak bir nevi mühendis asker olarak yetiştirilmeleri hedeflenmiştir. Osmanlı ordusunda ilk defa Avrupalı bir uzmanın (Müslümanlığı kabul etmiş) idaresi altında teşkil edilmiş bir askerî kuvvet Avrupa savaş taktiklerinin eğitimini görmeye başlamıştır. Bu tecrübeli harp üstadının kurmuş olduğu yeni tarz ocak yeni tekniklere dayanan sistemli bir eğitim veren ilk kurum olması bakımından çok önemlidir.

Bonneval, Üsküdar'da Ayazma sarayındaki Humbaracı Ocağı'na her gün giderek askerleri kontrol eder. İlk gittiğinde buradaki askerler arasında hemşerisi bazı kimselerin olduğunu aksanlarından anlar. Bir teftiş sırasında aralarında şöyle ilginç bir diyalog geçer: Askerlerden biri:

“Aman Allahım! Herhalde delireceğim; çünkü bu bizim efendimiz” der.

Bunun üzerine Bonneval:

“Siz neredensiniz?” diye sorduğunda

Askerler: “Biz Kostak'ız” derler.

Bonneval bu kez orada ne iş yaptıklarını sorar.

Askerler “Biz burada askeriz” diye cevap verirler.

Bonneval hayatlarından memnun olup olmadıklarını sorduğunda ise

Askerler “Kader bizi buralara getirdi” şeklinde yanıt verirler.

Bu diyalog bize Osmanlı ordusunda en üst kademededen en alt kademeye kadar mühtedilerin bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Humbaracı ocağında 240 akçe yevmiye ile ser-çavuşu olan Selim ise, ocağın aynı zamanda harp sanayii fennini ve ilmini öğreten muallimi sıfatına yani "muallim-i ilm ve fenn-i sanayi-i ateşbazî" unvanına sahiptir. Mühtedi olan ve muhtemelen Fransız asıllı olan Mühendis Selim'in "Cenk Mimarbaşılık" unvanına da sahip olduğu görülmektedir. Mühendis Selim 1147/1735 yılında Humbaracı Ahmed Paşa'nın maiyetinde ulufeli humbaracılar kışlası birinci odasına başçavuş olarak tayin edilmiş ve küçük yaşından itibaren harp mühendisliği eğitimi görmüştür. Mühendis Selim 1151/1738 tarihinde kendisine "cenk mimarbaşılık" beratı ihsanı

⁸ Şemdâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-tevârih, I, haz: Münir Aktepe, İstanbul 1976, s. 35.

için vermiş olduğu istidasında "gerek müceddeden hendese üzere kale inşası, gerek hendese üzere meteris aldırıp top ve humbara tabyaları tertip etmek ve sair cenk mimarlığına müteallik olan ressamlık hususlarına dahi mahareti olduğunu" belirtmiştir. Arzı halinden Avrupa'da tahsil görmüş bir mühendis olduğu anlaşılan Mühendis Selim'in 1153/1740 senesinde kendisine zeamet tevcih olunarak ulufesi kesilmiş ve 1154/1741 tarihinde Belgrat taraflarına vazifeli olarak gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hayatı ve sair faaliyetleri hakkında çok az malumat sahibi olduğumuz Mühendis Selim, Humbaracı ocağında 1147-1154/1735-1741 yılları arasında eğitim faaliyetlerinde bizzat bulunmuş ve Osmanlı ordusunda Avrupa askeri tekniklerinin eğitiminde rol almıştır.

Bonneval Ahmed Paşa, 1152/1738'de Humbaracı Ocağı'nın nizamının bozulması ve yoklamada bulunmadıklarından çok sayıdaki humbaracının maaşlarının kesilmesiyle ocakta bir kargaşa çıkınca, gözden düşmüş ve Humbaracıbaşılık görevinden azledilerek Kastamonu'ya sürgüne gönderilmiştir. Bir yıl sonra geri döndüğünde Karaman Beylerbeyi payesiyle tekrar Humbaracı Ocağı'nın başına getirilmiş ve vefatına kadar bu vazifesinde kalmıştır. Bir taraftan da Avrupa'daki siyasî gelişmeler hakkında devlete rapor verme işini devam ettirerek siyasî alandaki yerini de korumuştur. Türkçe öğrenmeyen Bonneval Ahmed Paşa, Müslümanlığı kabul etmesine rağmen evinde bir Fransız gibi giyinmiş ve ömrünün sonlarına doğru Fransa'ya geri dönmek için çok uğraşmıştır. 14 Mart 1747 yılında İstanbul'da vefat eden Bonneval Ahmed Paşa Galata Mevlevihanesi haziresine defnedilmiştir.⁹

Humbaracı Ahmed Paşa gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî alanda vermiş olduğu hizmetlerle tanınan Baron François de Tott, (1733-1793) Osmanlının yenilenme ve Avrupa'ya açılma politikasında önemli kilometre taşlarından biridir. Baron de Tott kendisinden önce Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan Avrupalı hıristiyanlardan farklı olarak din değiştirmemiştir. Osmanlı ordusunda vazife almak için geleneğe dayalı olarak, müslüman olma şartı Baron de Tott ile birlikte ortadan kalkmış ve Osmanlının Avrupa ile olan teknolojik ve kültürel temaslarında yeni bir dönem başlamıştır.

Fransa'da iken Karadeniz ticareti ve Kırım Hanlığı'nın bu ticaretteki önemi üzerine vermiş olduğu raporları ile Fransa Dışişleri Bakanı Duc Choiseul-Gouffier'nin dikkatini çeken Baron

⁹ Müslümanlığı samimi olarak kabul etmediği iddia edilen Bonneval Paşa'nın özel hayatı hakkında onunla 1741 yılında İstanbul seyahati sırasında görüşmüş olan Casanova'nın hatıratında, Ahmed Paşa'nın Sultanın hizmetine girmek için Müslümanlığı kabul ettiği ve sadece sünnet olmamak için Şeyhülislamdan izin istediğinden bahsedilmektedir. Ancak Bonneval kendi hatıratında sünnet olmaktan kurtulmadığını yazmıştır. Bk. Serhan Ada, "Kazanovaya'nın İstanbul Anıları", *Tarih ve Toplum*, 1/1, Ocak 1984, s. 74-79.

de Tott, çok geçmeden hastalanan Kırım'daki Fransız temsilcisi Sieur (Sr.) Fornetti'nin yerine, 1767 yılında Kırım Hanlığı nezdinde konsolos sıfatıyla Kırım'a gönderilmiştir.

Paris'ten yola çıkarak, Polonya üzerinden Kırım'a gitmekte olan Baron de Tott, Varşova'da iken Haziran 1767'de Arslan Giray Han vefat etmiş ve yerine Sultan III. Mustafa tarafından Maksud Giray Kırım Hanı olarak tayin edilmiştir. 15 Eylül 1767'de Varşova'dan ayrılan Baron de Tott, 17 Ekim 1767'de Kırım'ın merkezi Bahçesaray'a ulaşmıştır. Polonya konusundaki müşahade ve isabetli görüşleri ile Maksud Giray'ın üzerinde müsbet bir etki bırakmış olmasına rağmen Baron de Tott, çok geçmeden, Maksud Giray ile asıl maksadına uygun bir anlaşma yapamayacağını anlamıştır. Bu yüzden Maksud Giray'ın Kasım 1768'de azledilip yerine Kırım Giray'ın han tayin edilmesi onu etkilememiştir. 1769'da Kırım Giray'ın ölümü ile onun yerine getirilen III. Devlet Giray Han, Baron de Tott'u bir daha ayak basmamak üzere Kırım'dan uzaklaştırmıştır. Baron de Tott, bu emre uyarak 1769 sonbaharında Kırım'dan ayrılıp İstanbul'a gelmiştir¹⁰.

Baron de Tott, Kırım'dan gayri resmi olarak İstanbul'a geldiğinde şahsi teşebbüsü ile Osmanlı Devleti hizmetine girmeye çalışmıştır. Sultan III. Mustafa'nın dikkatini çekmek ve Saray'a kabul edilmek için her yolu denemiştir. Saray'da padişahın hususi doktoru olan İtalyan Doktor Gobis vasıtasıyla tanışmış olduğu dönemin etkili şahsiyetlerinden (ulemadan) Şeyh Murad Molla hazretlerinden bu konuda kendisine yardımcı olmasını istemiştir. M. Gobis, Baron de Tott'un Saray'a kabulünü sağlamak için elinden geleni yapmış, ancak bir gelişme elde edememiştir. Murad Molla ise bu konuda Baron de Tott'a aceleci ve ısrarcı olmamasını ve temkinli davranmasını öğütlemiştir. Bu arada Baron de Tott'un adı İstanbul'da duyulmuş, hatta Topçubaşı'nın dökülen topları onun da görmesi için istediği iznin reddedilmesi hadisesi, Baron de Tott'un isminin padişaha kadar ulaşmasına vesile olmuştur.

Çok geçmeden, topçuluğa meraklı padişahın, Doktor Gobis vasıtasıyla Baron de Tott'da bulunan üç ciltlik topçulukla ilgili *Traité de l'Artillerie* adlı eseri görmek istemesi ve üç hafta kadar kendisinde tuttukten sonra yine Doktor Gobis ile Baron de Tott'a geri göndermesi, Saray tarafından tanınmasına işarettir. Padişah, içinde gravür ve çizimlerin bulunduğu bu eserde görmüş olduğu bir obüs topunun ve top kundağının Türkçe açıklamalarıyla birlikte

¹⁰ Kırım hanlarının azil ve tayin tarihleri için bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, 25-27. Baron de Tott'un Kırım'dan uzaklaştırılmasının sebebi olarak, Devlet Giray'ın ordusunda hıristiyan bir subayın görev almasını istemediği gösterilmiştir. Ancak asıl sebep hanın etrafındakilerin Baron de Tott'un Maksud Giray Han nezdindeki etkisi ve gücünü ortadan kaldırmak istemeleridir. Bk. *Biographie Universelle*, XLVI, Paris 1826, 312.

çizilerek kendisine ulaştırılmasını istemiştir. Baron de Tott, bu çizimi ve açıklamaları birkaç gün içinde hazırlayarak padişaha sunmuştur.

Baron de Tott, hiç vakit kaybetmeden padişahın hizmetine kabul edilmek için daha önce hazırlamış olduğu bir savaş planı çizimlerini ve bir Rusya haritasını 3 Mart 1770'te padişaha sunmuştur. Buna karşılık Bâb-ı âli temkinli davranarak ona herhangi bir vazife vermemiştir. Baron de Tott, Haziran 1770'te padişahın isteği ile hazırladığı obüs topu çizimine dayanılarak Osmanlı topçuları tarafından dökülen topun tecrübe atışında bulunmuştur. Ancak top çalışmamış ve Baron de Tott, topun çok kötü bir şekilde imal edildiğinden denemede başarılı olamadığını ileri sürerek kendini savunmaya çalışmıştır¹¹. Akabinde başarısızlığın sebepleri hakkındaki müşahedelerini topçubaşına aktarmıştır. Topçubaşı, Baron de Tott'a yanında yetiştirilmek üzere kaabiliyetli iki topçu zabiti göndermeyi teklif etmiştir. Bundan da önemlisi, bizzat Padişah III. Mustafa Baron de Tott'dan küçük bir topçu mektebi kurmasını istemiş olmasıdır.

1876 sonbaharında Baron de Tott'un İstanbul'dan ayrılışı, gelişi gibi ilgi çekici olmuştur. 1777 yılı başlarında onsekiz ay sürecek olan Doğu Akdeniz görevine çıkan Baron de Tott sırasıyla Kandiye, Halep, İskenderiye, Kahire, Kıbrıs (Larnaka), İzmir, Selanik, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Tunus'ta incelemelerde bulunmuştur. Dönüşünde diplomatik vazifesi sona ermiştir. Dışişleri ve deniz kuvvetlerinden olmak üzere iki ayrı maaşa bağlanmıştır. Müteakip yıllarda Kırım'dan başlayarak hatıratını yazmaya başlamış ve *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et Tartares* adıyla üç cilt halinde 1784'te Amsterdam'da bastırılmıştır¹².

Baron de Tott'un faaliyetlerini genel bir çerçevede değerlendirecek olursak, zeki ve kabiliyetli bu Avrupalı uzmanın 1770-1776 yılları arasında İstanbul'da bulunduğu dönemde, gerek padişah, gerekse devlet ricali ve halk arasında ilgi görmüş bir hıristiyan olarak, yenileşme tarihimizde bir yeri bulunmaktadır. Osmanlı devleti hizmetinde bulunduğu müddetçe tavsiye ve danışmanlığında yapılan ve yukarıda zikrettiğimiz teşebbüslerdeki rolü, Osmanlı ordusunun modernleşmesi hareketindeki faaliyetleri ve özellikle yeni teknolojilerin tanınması

¹¹ Tecrübeyi takip edenler arasında bulunan İngiliz Elçisi Mylord Catheart, Baron de Tott için "gerçek bir Fransız sarlatanı" demiştir.

¹² 1781 yılında tuğgeneralliğe yükseltilen Baron de Tott, 1786-1787 yıllarında Danai şehri kumandanlığına tayin olunmuştur. Fransız İhtilali başlangıcında bu görevine devam ederken, 1790 yılında kendi askerleri tarafından aristokratlıkla suçlanmış ve çıkan kargaşada canını zor kurtarmıştır. Bu hadiseden sonra Paris'i terkederek İsviçre'ye iltica etmiştir. Buradan da Venediğe geçen Baron de Tott, Venedik'te görüştüğü Sabık Macar Kralı Rákóczi Ferenc'in oğlundan bir mektup alarak Macaristan'da eski aile dostu Comte de Bathiany'nin yanına sığınmıştır. 1793'te atalarının ülkesinde, Tatzamansdorf'ta ölmüştür. *Biographie Universelle*, ILVI, 313-314.

ve kullanılmasında göstermiş olduğu gayretleriyle Osmanlı devlet adamları indinde müspet intibalar bırakmıştır. Diğer taraftan her fırsatta Osmanlıları küçük görmekten ve onları cahil olarak nitelemekten geri durmayan bu kibirli "Fransız Beyzâdesi" özellikle hatıratında Türkleri tahkir eden yazıları dolayısıyla kendi ülkesinin devlet adamları tarafından dahi tenkid edilmiş ve hatıratının yayınlanmasına izin verilmemiştir. Nitekim Baron de Tott, hatıratını daha önce kaydettiğimiz gibi ancak 1784'te Amsterdam'da yayınlatabilmiştir.

Baron de Tott'un Osmanlılara karşı samimi olmadığını, İstanbul'u terkeder etmez Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konsundaki toplantılara iştirak etmesinden ve bu konuda raporlar hazırlamasından anlamaktayız. Karakter olarak da harîs, asalet ve gösteriş meraklısı bir kişiliğe sahip olan Baron de Tott, Fransız İhtilali sırasında küçük bir prenslik kurma hayali ile hayatını tehlikeye atacak kadar da maceraperesttir. A. Adivar onun hakkında, "Baron de Tott'un hatıratı dikkatle okunursa Türkçe öğrenmek üzere İstanbul'a gelen bu Macar'ın konuştuğu, iş üzerinde kendileriyle sıkı temasta bulunduğu zatların adlarını bile doğru söyleyemediği ve İstanbul'dan ayrılırken eski öğrencilerinin kendisine yaptıkları veda törenini hiç ihtimal verilmeyecek gülünç bir hale soktuğu görülünce, bütün öteki söylediklerine de pek güvenimiz kalmaz¹³." değerlendirmesini yapmıştır.

Baron de Tott'dan sonra onun açmış olduğu din değiştirmeden devlet hizmetinde istihdam edilme yolu daha sonraları Osmanlı-Fransız yakınlaşması ve askerî işbirliği çerçevesinde geniş ölçüde uygulanmıştır. Mesela Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'a gelen Fransız askerî uzmanlardan Lafitte-Clavé ve M. Monnier'nin 28 Ekim 1784 tarihinden başlayarak Tersâne-i Amire mühendishânesinde pratik istihkâmcılık öğretmeleri dersleri vermişlerdir. Bu uygulama Sultan Selim III zamanında da artarak devam etmiştir.

Seçilen bu örneklerden sonra, burada asıl olarak ele alacağımız, Mühendis Selim Efendi veya diğer bir ifadeyle İngiliz Selim Efendi, aslen İngiliz olup Sultan III. Selim zamanında İstanbul'a gelmiş ve uzun yıllar burada kaldıktan sonra tekrar İngiltere'ye dönmüş bir mühendistir. Osmanlı devleti hizmetine girmeden önceki hayatı hakkında gerçekten çok az bir bilgi bulunmaktadır ve bu bilgiler bizzat Salim Efendi tarafından padişaha ulaştırılmak üzere hazırlanmış olan istidasında yer alan ifadelerden çıkarılmıştır. Şimdiye kadar başka belgelerle

¹³ Bahsedilen hadise, de Tott kendisini yolcu etmeye gelen eski talebelerinin, ondan son bir kez ders almaya geldiklerini ve kiminin elindeki kitaptan karenin hipotenüsünü hesapladığını, sakalı ağarmış bir kaptanın elindeki sekstant aletiyle irtifa ölçtüğünü ve yaklaşık iki fersah bu şekilde denizde onu takip ettiklerini belirtmektedir. Baron de Tott, *Mémoires...*, II, 172-73. A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde Bilim*, 202.

desteklenmemiş olan bu bilgilerden onun İngiliz matematikçisi ve Kraliyet Askeri Akademisinde (Royal Military Academy) matematik profesörü olan John Bonnycastle'dan ders görmüş ve muhtemelen bu akademide okumuş bir mühendis olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'a ne zaman ve niçin geldiği tam olarak bilinmemektedir. Yine de eldeki vesikalara göre, Selim Efendi'nin en azından 1795-1808 yılları arasında Osmanlı hizmetinde kalmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.

"Bundan on iki sene mukaddem " diye başladığı tarihsiz istidasında, o güne kadar almış olduğu vazifeleri ve yapmış olduğu çalışmaları genel hatlarıyla özetlemiştir. Bu belgeden hareketle, onun faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz.

1- İsmail, Belgrad ve Yergöğü gibi büyük serhat kalelerinden altı tanesinin tamir veya yeni usul üzere yeniden inşası ve resimlerinin çizilmesi işi. (Bu kaleler muhtemelen 1792 Zıstovi ve Yaş antlaşmalarından sonra Osmanlı sınırlarında kalan kalelerdir)

2- "Üstadım" dediği Bonnycastle'ın Öklid Geometrisine ait eserinin *Usul-ı Hendese* adıyla 1797'de Türkçe'ye tercümesi.

3- Napolyon'un Mısır'ı işgali ve sonrasında İngiliz donanmasının yardımıyla Fransa'nın Mısır'dan çıkartılması hadisesinde resmi bir mektubu Kahire'ye İngiliz donanma kumandanı General Nelson'a götürmek üzere görevlendirilmesi (1801).

4- Tersane-i Amire'de inşa edilen Büyük Havuz için İngiltere'den "tulumba-i nariye-Buhar gücüyle çalışan tulumba" satın alınması için İngiltere'ye gönderilmesi. Ve burada 3 yıl kalması (1798-1801?)

5- Beykoz Kağıt Fabrikası'nda kullanılan dibekler yerine Avrupa'da kullanılan çarklardan imal ederek, bir ayda yapılacak işi bir günde yapması.

6- Tophane'de "kavaid-i hendesiye" geometri kaidelerine göre top ve havan dökümü

Bütün bu faaliyetler ve vazifeler dışında onun zikretmediği diğer bazı faaliyetlerini arşiv belgeleri ve vakanüvis tarihlerinden öğrenmekteyiz. Bunlardan belki de en ilgi çekici olanı, İstanbul'da balonla gösteri uçuşu yapmış olmasıdır.

Selim Efendi'nin kendi gayretiyle yapmış olduğu, sıcak hava ile doldurulmuş ve insansız olarak uçurulan balon ile, 1801 yılının sonbaharında birkaç deneme gerçekleştirdiği anlaşılan Selim Efendi, (Cabi Tarihinde Ağa olarak zikredilmektedir) bu balonu, muhasara altındaki bir kaleden dışarıya haber ulaştırmanın imkansız olduğu durumlarda kullanılmak üzere hazırladığını belirtmektedir. *Câbı Tarihinde* bununla ilgili olarak, "bir çadır denginde nesnenin derûnuna mekâtîb vaz' ve istediği mahalle rüzgârın muvafakati ile ateş olunup haber irsalini icadı zimmında..." denilmiştir. Ayrıca, Selim Ağa tarafından padişaha takdim edilen balonun kabul gördüğü ve bir deneme yapması için kendisine izin verildiği kayıtlıdır. Selim Ağa'nın Levend çiftliğinde yaptığı ilk denemesinde uçurduğu balon "Çorlu'nun öte tarafında" bir tarlaya düşmüş, tarla sahibi "çadırı" alıp "hakime" götürmüş ve haberi İstanbul'a irsal olunmuştur. Selim Ağa, Yalı Köşkü önünde yaptığı ikinci denemesinde balonuna tahtadan bir adam tasviri koymuştur. Ancak tahtadan yapılan adam tasviri kırılmış ve balon Bozhane civarında kale duvarına takılıp düşmüştür. Selim Ağa'nın üçüncü denemesinde, yine kırmızı renk kumaştan yapılmış balon, bir köşesine kadı ve naiplere hitaben "her hanginizin taht-ı hükümetinize işbu ref olunan madde vusul bulur ise haberini Der-Aliyye'ye ilâm edesiz" diye yazılmış "mekâtîb" (mektuplar) konularak uçurulmuştur.

Denemenin başarıyla gerçekleşmiş olduğunu "Marmara önünde rüzgârın ziyade sakin olması ile Sakız Naibi Efendi avdetinde deryada görüp ahz birle haberi Asitâneye getürtülmüştür" şeklindeki ifadeden anlamaktayız. Mühendis Selim (Ağa) başarısından dolayı Padişah tarafından mükafatlandırılmış ve Mühendishane'ye tayin kılınmıştır¹⁰.

Selim Ağa'nın bir sonraki balon denemesini, üçüncü Selim'in Sır Katibi Ahmed Efendi'nin Ruzname'sindeki kayıtlarda da yer almıştır. Mısır'ın yeniden fethedilmesi ve kurtarılması dolayısıyla yapılan şenliklerde Tersane'de fişenk imaline memur Hendesehane halifelerinden Mühendis İngiltereli Selim, 18 Cemaziyelahir 1216'da (26 Ekim 1801) Yalı köşkü önünde "Avrupa'da havaya çıktıkları sanatı ihzar eylemiştir". Ruznâme'de, "âlatını tedarik ve ateş duhanıyla yelken bezinden masnu bir kebir küreyi" havaya uçurduğu ve padişahın bunu seyrettiği kayıtlıdır.

Resmi vazifelerine gelince:

1- Halıcıoğlu'ndaki Humbaracılar kışlasında 1793 yılında açılan Mühendishane-i Cedide'de 1797 tarihinden itibaren aylık yüz kuruş maaşla "hendeseye müteallik bazı hizmetlerde" istihdam olunmuştur. "

2- 1801 yılındaki balon uçuşları sonrasında Sultan III. Selim tarafından Aralık 1801'de Mühendishane'ye yıllık 600 kuruş maaşla beşinci halife olarak tayin edilmiştir. Bu tarihte Mühendishane'de bir hoca dört halife bulunmakta idi. Dolayısıyla beşinci halifelik adeta Selim Efendi için icad edilmiş bir vazife olmuştur.

Bilim Transferi konusunda Hüseyin Rıfki Tamani ile birlikte çevirmiş olduğu Usul-ı Hendese'nin mukaddimesindeki ifadeler, en önemli ip uçlarını vermektedir.

Mukaddime'de eserin "Mühendishane'de ikinci halife olan ben Hüseyin Rıfki Tamani ve fi'l-asl İngiltere Mühendislerinden iken hidayete eren ve Devlet-i Aliyye'de mezhar-ı himmet-i saltanat-ı seniyye olan Selim kullarıyla bi'l-ittihad mezbur Bonnycastle'dan tercüme ve tevil..." şeklinde Hüseyin Rıfki Tamani Hoca ile Selim Efendi'nin birlikte tercüme ettikleri açıkça belirtilmiştir. Aynı konu hakkında Selim Efendi kendi istidasında eseri kendisinin tercüme ettiğini belirtmekte ve Hüseyin Rıfki Tamani hocadan hiç bahsetmemektedir.

Burada geçen: "1203 senesi, miladi 1789 senesi İngiltere üstatlarından kemal-i dikkat ve ulum-ı riyażiyede haiz-i meleke Bonnycastle nam hekim-i züfünun isabet benamin kütüb-i Öklidesi telhis ve tenkih ve tehzib ve tashih ile mühim ve muktezi olmayan mukaddemat-ı zaide ve tatvilat-ı nafilisin terk ve tay ile tevfiķ olunmayan mutalib nazariyeleri ale vechi'l-dikka tahkik ve tarik-i sahihe ile cem ve ber vech-i insaf hal ve beyan ve ilm-i handeseden olamayan gerek havas-ı adada ve gerek ilm-i mesahaya müteallik bir kaç makalatı ve ahir-i Öklideste bulunan beş kıta mücessemat-ı Eflatuniye'ye dair bî nefi' ve tail makaleleri tard ve ihraç ile kitab-ı mezkuru pota-i kuve-i müfekkirede bi'l-izabe zer-i halisi'l-ibare gibi huruf...."

Birçok Avrupalının Müslüman olmadan da devlet hizmetinde istihdam edildiği bir dönemde (yani ekonomik, sosyal veya siyasi herhangi bir sebep olmaksızın) halisane İslamiyeti kabul etmiş, giyiminden günlük hayatına kadar bir Müslüman gibi yaşamış, devletin gizli savaş sırlarını taşımakla görevlendirilecek kadar güven kazanmış olan Selim Efendi, bu yönü ile o dönemde muhakkak özel bir yere sahiptir. Ancak istidasının sonuna doğru, mağduriyeti konusunda yazdıkları ve özellikle 19. yüzyıl başlarında Osmanlı ulemasının önde gelen

simalarından Kethüdazade Mehmed Arif Efendi'nin onun için anlattığı kısa bir anekdot, bize madalyonun öbür yüzünü de göstermiştir.

Menakıb-ı Kethüdazade " adlı eserde yer alan bu anekdot, o dönemde Osmanlı toplumundaki genel eğilimler hakkında bilgi vermesi bakımında da bizce çok önemlidir. Şöyle ki " Demiri Fabrika vasıtasıyla eridip gemi zinciri gibi türlü alat ve eşya-yı haideyi yapmasını bilir bir İngiliz Sultan Selim Han-ı Salis merhumun zamanında İstanbul'a gelir. Rical ve kibarın konaklarına girer çıkar kimse mani olmaz teklifsiz görüşür konuşur. Bu İngiliz bana bir fabrika yapın İngiltere'deki gibi size eşya-yı hadide yapayım der. Amma bizimkilerin kulaklarına girmez. Bizim o vakitteki kıyafetlerimiz bu İngiliz'in zevkine gider birgün Müslüman olur. Adını Selim Efendi korlar. Kavuk, sarık, biniş,cebe, mest, pabuç çakşır, uzun entari, beline şal giyinir ve kuşanır. Fakat bundan sonra o gittiği konaklara öyle evvelki gibi doğruca efendinin yanına koymazlar, kahya odasında, kahve ocağında bekletirler. Efendinin işi var derler ve arkasından İngiliz Selim derler. Selim Efendi demezler. Evvelden zatına mahsus bir tevkîr var idi tahkire tahvil olur. Böyle kendisinin muhkir olduğunu anladıktan sonra ilim şapkada imiş bende değilmiş benim bu kıyafet hoşuma gittiği için Müslüman oldum ben yine İngiliz'im der. Bir gün kaçır gider. Hâlâ o gidiştir. Eğer o adamı tevkir ve idare edeydik şimdi (1840'lar) büyük büyük muntazam demir fabrikalarımız olurdu. Anı kaybettik ve sair İngilizler bunun Müslüman olduğu için muhkir olduğunu bildiler (öğrendiler) bundan böyle Müslüman olmazlar anı da kaybettik"

Kethüdazadenin hayıflandığı bu durumu, başka açıdan değerlendirilecek olursak onun aslında Osmanlının Avrupa sanayi ve teknolojisi karşısındaki vaziyetine hayıflandığını da söyleyebiliriz.